

A MAGYARORSZÁGI BEÁS NŐK ÉS FÉRFIAK NYELVHASZNÁLATA

AZ ÉVSZÁZADOK SORÁN MEGGYÖKERESEDETT különböző előítéletek miatt a társadalom egy része számára alacsony presztízsű dolognak számít cigánynak lenni, ezért a cigányok többsége a többségi társadalomhoz tartozónak vallja magát, és rendszerint felveszi a befogadó állam nyelvét, illetve környezete vallását, mert csak az országok egy részében tekintik őket nemzetiségnek, mások azonban anyaországgal nem rendelkezvén, az etnikai kisebbséghez sorolják magukat.

A Magyarországon élő cigányok becsült száma 400–600 ezer fő, míg hivatalosan (*KSH 2001*) 190 ezer. A magyarországi cigány népesség létszámával, nyelvi csoportjaival és anyanyelvi megoszlásával kapcsolatban egyedül a Kemény István és munkatársai által 1971-ben (majd ismételtén 1993-ban és 2003-ban) végzett, cigány népességre irányuló reprezentatív¹ szociológiai vizsgálatai tartalmazznak statisztikai adatokat. Ezek alapján vált közzismertté a magyarországi cigányság három nyelvi csoportjának arányait megállapító klasszifikáció is. Eszerint a magyarországi cigányok egyik legnagyobb csoportját (71 százalék) a magyarul beszélő romungrok alkotják, (akik magukat magyar cigánynak, zenész vagy muzsikus cigánynak mondják), kétnyelvűek a magyarul és romani nyelven egyaránt beszélő oláh cigányok (21 százalék), valamint a magyarul és az archaikus román nyelven beszélő beás cigányok (8 százalék) (*Kemény & Janky 2003*).

A beások – a magyarországi cigányok legkisebb csoportja – a 20. század végi elemzések szerint 1893 és 1918 között költöztek Magyarországra, de bevándorlásuk folytatódott a két háború között, sőt még a második világháborút közvetlenül követő években is (*Sisák 2001*). Ez az oka és következménye is annak, hogy a beások származásának története, nyelvük, nyelvhasználati szokásaik, hagyományaik, még élő kulturális kincseik – az elmúlt tíz évben megindult vizsgálódások, gyűjtések ellenére – tudományos szintű feltárása rendkívül hiányos, s a legkevésbé ismert.

A beás cigányokat hagyományos foglalkozásaik alapján teknővájó cigányoknak is hívják. Teknővájók hazánkon kívül Románia, Bulgária, Horvátország és Szerbia területén élnek, ám ezt a mesterséget rajtuk kívül más nem végezte.

¹ A két korábbi vizsgálat adatai két százalékos, a 2003. évi pedig egy százalékos országosan reprezentatív mintán alapulnak, ld. Kemény & Janky 2003:64. A mintavétel részleteivel kapcsolatban ld. Kertesi & Kézdi 1998. 15–97.

A beások

A beás cigányok döntő többsége a Dél-Dunántúlon lakik; ebben a régióban arányuk megközelíti a teljes cigány népesség 30 százalékát, a régió két megyéjében, Baranya és Somogy megyében pedig a cigányok többségét képezik. Más régiókban beásul beszélő cigányok csak jelentéktelen számban fordulnak elő.

Nyelvük is eltér a más cigányokétól: a román nyelv archaikus nyelvjárását beszélük hazánkban is, ahogy a környező országok beásai is.

A beások – mint minden kisebbségi helyzetben lévő csoport – a többségi társadalom kultúrájából, szokásrendszeréből, életmódjából számos dolgot átvettek és eltanultak ugyan, de még őrzik azokat a sajátosságait is, amelyek megkülönböztetik őket a többségi társadalom tagjaitól.

A cigányság más csoportjaival ritkán érintkeznek, azokkal össze nem házasodnak – bár ma már ennek az ellenkezőjére is van példa –, másokkal közös telepen nem laktak. Egész kultúrájukat tekintve alig találunk olyan elemeket, melyek valamelyik másik cigány csoportnál is fellelhetők.

Az elmúlt több mint tíz év eredményei a beás nyelv írásbeliségének megteremtésében igen számottevőek, az eddigi időszak szakmai megalapozásából hiányzott a beás nyelv hazai állapotának vizsgálata, felmérése.

Helyzetfelmérés először 2000-ben Varga Aranka és Orsós Anna vezetésével végzett kutatás során történt. A kutatást több lépcsőben szervezték, különböző módszereket alkalmaztak, és arra törekedtek, hogy a lehető legszélesebb földrajzi és társadalmi lefedettséggel kapjanak képet a beás nyelv helyzetéről (*Pálmainé & Varga 2001*).

A beás nyelv állapotáról, az elkezdődött nyelvcseréről árnyaltabb kép szerzése miatt további kutatások váltak indokolttá. Ezt segítette elő az MTA Nyelvtudományi Intézete és A nyelvi másság dimenziói: A kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei projektuma.² Ennek keretében lehetőség nyílt a nyelvcsere és a kétnyelvűség megvalósulási formáinak vizsgálatára a beás mellett még hét magyarországi kisebbségi közösségben (horvát, német, romani, román, szerb, szlovák, siket) azonos elméleti és módszertani keretben.

E kutatás során arra vállalkoztam, hogy – a beás nyelvi közösség tagjaként – összefoglaló leírást készítsek – a terepmunka elvégzése után – egy baranya megyei település beás lakosságának nyelvi helyzetéről, nyelvhasználatról, különös tekintettel a közösség nyelvi és társadalmi attitűdjeire, sztereotípiáira. Ez a vizsgálat folytatása az előzőekben bemutatott 2000-ben elkezdett, – hat településre kiterjedő – beás szociolingvisztikai kutatásnak. Segítségével a beás nyelv állapotának és helyzetének felmérésén túl, a nyelv megőrzés lehetőségeire is rá kíván világítani. A kutatás eredményei remélhetőleg alapjául szolgálhatnak további segédanyagok kidolgozásának, amelyek segítségével a kutatás eredményei a gyakorlatban, legfőképpen a kisebbségi oktatásban és a kisebbségi közösségépítésben hasznosíthatók.

² A projekt az NKFP5/126/2001. számú pályázatának keretében valósult meg.

A kutatás egyik motívuma volt, hogy alapjául szolgáljon a beás nyelvi közösség szociolingvisztikai leírásának, a beás nyelv használatának háttérbe szorulását előidéző okok vizsgálatának.

Fontosnak tartottam a különböző életkorú és nemű csoportok nyelvi viselkedésének megfigyelését is. Kutatásom adatai alapján az adatközlők nyelvválasztási szokásait, a vizsgált beások közösségre jellemző nyelvválasztási stratégiáit is vizsgáltam, hogy hol, mikor, kivel és miért választja e közösség tagja egy másik beással társalogni a beás, illetve a magyar nyelvet. A kutatás során a nyelvválasztást a beszélgetés résztvevői, a beszélgetés résztvevőinek nyelvtudása, a beszélgetés résztvevőinek a nyelvekhez való viszonya, a beszédpartnerek életkora, neme, a foglalkozás, a szituáció, a helyszín, a nyelvhasználati színterek, az egynyelvűek jelenléte a beszédhelyzetben, a beszédpartnerek kapcsolatának a minősége, a házastárs nemzetisége, a beszélgetés tartalma, a nyelvválasztás funkciója alapján vizsgáltam. Az adatközlőkkel folytatott interjúk során a beás közösséghez való tartozás kifejezését, az identitás erősségét valamint a beás, a magyar és a kisebbségi nyelvekről alkotott véleményüket is megismertem.

A beások nyelvhasználatáról szóló írásmű elkészítése nagyon időszerűnek mutatkozott, hiszen keveset tudunk a magyarországi beások nyelvi közösségeinek helyzetéről. Mivel e kutatás része az előzőekben említett közös – nyolc nyelvi közösséget vizsgáló – projektnek, a beások nyelvi helyzete összehasonlíthatóvá válik Magyarország más nemzeti és etnikai kisebbségének nyelvi helyzetével. A különbségek és hasonlóságok feltárása pedig, feltételezésem szerint, hozzásegíthet a beás nyelvet is érintő, máig hiányzó, átgondolt nyelvi tervezési koncepció kidolgozásához.

Terepmunkám során a magyarországi beás-magyar kétnyelvű közösségben élők nyelvi helyzetét kutattam. Vizsgáltam a szóban forgó kategóriák variabilitását két szociolingvisztikai változó – az adatközlők életkora és neme – mentén; közösségi csoportokként, életkoronként.

A nyelvcsere-nyelvmegőrzés kontinuumában képet kívántam alkotni a település beás nyelvi kisebbségei körében zajló nyelvi–társadalmi változásokról, a kétnyelvű beszélők nyelveinek funkcionális munkamegosztásáról, a verbális reper-toár átrendeződéséről, valamint az interetnikus kommunikáció mikéntjéről.³

A magyarországi – azon belül is a Dél-Dunántúlon élő – beás cigányok nyelvhasználatát vizsgálva fontosnak éreztem annak vizsgálatát is, hogy másképp beszélnek-e a beás nők mint a beás férfiak. Nyelvhasználatuk társadalmi nemük alapján mutat-e jellegzetes különbségeket? A kutatás során lehetőségem volt társadalmi nem és a nyelvhasználat összetett kapcsolatának vizsgálata mellett a férfiak és nők eltérő nyelvi viselkedését is megfigyelni.

A vizsgálat során értelmezett minta alapján – előre meghatározott kritériumok: nem, életkor, iskolai végzettség – szerint választottam ki az adatközlőket. Az adat-

³ A kutatás részletes eredményeiről a Pálmainé Orsós Anna Nyelvi helyzet, nyelvtanítás, nyelvtanárképzés Vizsgálatok és gondolatok a beás nyelv megőrzésének lehetőségeiről című PhD dolgozat számol be. Pécs, 2006.

gyűjtés módja kérdőíves vizsgálat, ám a kérdőívet a közösség nyelvén – jelen esetben beás nyelven – kérdeztem le. A kérdőív kitöltését hangszalagon rögzítettem.

A kérdőívek lekérdezése során – résztvevő megfigyelőként – további információkat gyűjtöttem a közösségek, családok nyelvi szokásaikról.

Az adatközlők száma összesen 70 fő, 35 férfi, 35 nő. Mivel számos szociolingvisztikai kutatás eredménye bizonyítja, hogy a férfiak és nők eltérő nyelvi viselkedést mutatnak, ezért fontosnak tartottam a nemek figyelembevételét is.

A beás nők és beás férfiak

A beás nők életkora és nyelvválasztási szokásai között – az édesanyjával folytatott kommunikáció nyelvére kérdezve –, igen szoros és erősen szignifikáns kapcsolatot figyeltem meg: az idősebbek általában többet beszélnek édesanyjukkal saját kisebbségi nyelvükön, mint a fiatalabbak.

A beás férfiak esetében ugyanezt a kérdést vizsgálva a kapcsolat az életkor és a nyelvválasztás között hasonló, mint a nőknél.

Ha a nyelvválasztást a különböző beszélgetőtársak vonatkozásában vizsgáljuk, az állapítható meg, hogy míg a nőknek a szüleikkel, nagyszüleikkel, testvéreikkel, házas társukkal folytatott kommunikációjára ugyanez a szignifikáns kapcsolat jellemző, addig a gyerekekkel történő kommunikáció során különbség tapasztalható a nyelvválasztásban, attól függően, hogy a gyerek még óvodás- ill. iskoláskor előtt áll-e, vagy sem. Amíg a gyerekek nem járnak iskolába, az életkor és a nyelvválasztás kapcsolata ugyanilyen szignifikáns, ám iskoláskor után a szignifikancia megszűnik. A vizsgált beás szülők gyermekükkel addig, míg az az elsődleges szocializáció színteréről nem lép ki, beás nyelven beszélnek, ám, ha a másodlagos szocializáció színterével kerül napi kapcsolatba, kódváltás történik, s a nyelvhasználatban az intézményi szocializáció nyelve – a magyar nyelv – dominál a családi kommunikációban, megkönnyítendő a gyermek társadalmi beilleszkedését.

A nők az édesanyjukkal való kommunikációban főként beásul beszélnek, az iskoláskor előtt gyermekeikkel is inkább beásul beszélnek, iskolába járásuk idején azonban ez a tendencia megváltozik. A kommunikációban már nem a beás nyelv dominál: hasonló arányban beszélnek mindkét nyelven – magyarul és beásul egyaránt.

Az adatok vizsgálata során jól látható, hogy a beás nők gyermekükkel már kevésbé, az unokáikkal nagyszülőként viszont jóval többet beszélnek beásul.

A háztartásokban tendenciaszerűen kimutatható, hogy a férj–feleség inkább beásul beszélgetnek egymással. A férfiak is, ahogy házas társaik, gyermekükkel iskolába, óvodába járás előtt gyakrabban beszélnek beásul, ám náluk az unokákkal való beszélgetés során a beás nyelv használata nem lesz gyakoribb, ahogy ezt a nőknél megfigyelhettük.

A beás nők nyelvválasztása és életkora közötti szignifikancia azt mutatja, hogy minél idősebb egy nő, annál inkább beás nyelven szólal meg, ha barátaival, ismerőseivel, vagy falujában élő beásokkal találkozik a városban.

A pszicholingvisztikai szempontból kiemelt területeken az úgynevezett gondolati vagy belső „intim” nyelvhasználati színtereken (imádkozás, álom, káromkodás) az adatközlők nyelvhasználatát vizsgálva, és ennek összefüggését az életkorral összevetve azt állapíthatjuk meg, hogy a nemek között különbségek nincsenek, minél idősebb adatközlőkkel találkozunk, annál inkább a beás nyelvet jelölik meg az álmukban használt nyelvnek a nők és a férfiak egyaránt.

Összességében mégis az figyelhető meg, hogy a beás nyelv használata mindkét nem esetében háttérbe szorul, a magyar nyelv használata felerősödik, és a gondolataikat az éppen legjobban közvetítő nyelven fejezik ki.

E célszerűség azonban azt is magában rejt, hogy a beszélő, ha megfelelően akarja kifejezni magát, ezt gyakran már csak a beást meghaladó sokkal bővebb magyar szókincs használatával képes megtenni, ezért egyre gyakrabban kényszerül kódváltásra, magyar szavak és kifejezések kölcsönzésére. Ilyen beszédhelyzetek, szituációhoz kötött kódváltások családon belül és kívül egyaránt előfordulnak. A beás és a magyar nyelv funkciói azonban világosan elkülönülnek. *A beás az érzések, az intimitás, az otthonosság és az összetartozás nyelve, a magyar a kényszerítő praktikumé*; így például kizárólag magyarul beszélnek hivatalos ügyekben, az idegenekkel való találkozásokkor (Bindorffer 1997).

A Pécs közeli település, Mánfa beás lakosságának három életkori csoportját vizsgálva azt tapasztaltam, hogy többségük mintegy 80 százaléka a családban sajátították el a beás nyelvet, ám annak használata – különösen a 40 év alatti korosztálytól kezdve a fiatalokig – visszaszorulóban van.

A beás nők és beás férfiak közti különbség a magyar vagy a beás nyelv választása tekintetében összességében kiegyenlített. Ez efféle kérdésekre adott válaszokból derül ki: *Milyen nyelven beszél (beszélt) édesanyjával?*, Bizonyos kérdésekre adott válaszok esetében (*Milyen nyelven beszél beás barátaival, ismerőseivel?*) esetében szignifikáns különbségek látszanak.

Egyes adatok alapján a nők sokkal inkább a hagyomány (nyelvi is) őrzői, mint a férfiak (Huszár 2000). A vizsgált beás közösségekben a nők kisgyerekeikkel ill. unokáikkal gyakrabban beszélnek beásul, mint a férfiak. Az iskoláskorú gyerekekkel történő kommunikációban a beás nyelv használatának visszaszorulása mindkét nem esetében azonos. A férfiak beás nyelvtudása semmivel sem gyengébb, mint a nőké, ám e nyelv használata körükben ritkább. A kisebbségi nyelvek, így a beás nyelv presztízsét illetően reálisabban látják a nyelv helyzetét, mint a nők – feltehetően több alkalmuk volt családfenntartóként a beás nyelv piaci értékéről a munkaerőpiacon tapasztalatot szerezni. Mindezek mellett ők is igen erősen kötődnek anyanyelvükhöz, szükségesnek is tartják a nyelv átadását, ám ezt a feladatot nem tekintik sajátjuknak, szívesebben helyezik családon kívülre ennek megvalósulását. A többségi nyelv – jelen esetben a magyar – jelenti szerintük a boldogulás nyelvét, és a magyar nyelv tudásával a magyarsághoz tartozás érzésének erősödése is megfigyelhető a mintában szereplő férfiak válaszaiban.

Összegezve elmondható, hogy a nyelvi és nemzetiségi identitás és a nyelvválasztás között nagy az eltérés az adatközlők között. Bár identitásukat tekintve több-

ségük beásnak vallották magukat, a beás nyelvet nem tartják az identitás kizárólagos velejárójának, és nagyobb részt már nem is használják a hétköznapiak során. Igen szűk és behatárolható az a terület, ahol a beás nyelv használata domináns körökben. *A családon belüli kommunikációban erős határvonalat jelent a gyermek iskolába lépése.* Ettől kezdve a család tudatosan inkább magyarul beszél, hisz a gyermeknek a magyar iskola követelményrendszerének kell megfelelnie, s az identitás kérdése ehhez képest háttérbe szorul. Különösen a beás férfiak esetében tűnik igen tudatosnak ez a nyelvválasztási stratégia. Ez azt mutatja, hogy a magyar iskolarendszerben a multikulturalizmus ezidáig kevésbé volt fontos, a többnyelvűség nem jelentett feltétlenül előnyt, mivel az iskola a kétnyelvű tanulóknak erről a tudásáról eddig még nem vett tudomást.⁴

Az az elvárás, hogy a többségi társadalom által beszélt domináns nyelvet vagy nyelvváltozatot (a standardot) mindenki tudja, így a beás nyelv a családi színtérré szorul vissza. A beszélő a nap nagyobb részét már ritkán tölti a családban, ezért ez a többségi nyelvet használja gyakrabban még olyan helyzetekben is, amikor partnerével beásul is beszélhetne. Ennek okaira valószínűleg a beás nyelv szókincsének tesztelése pontosabb választ adhatna, ugyanis a nyelv diglossziás helyzete miatt feltehetően számos olyan téma kerül a mindennapi társalgásba, amely a magyar nyelv domináns használatát kívánja. Ahhoz, hogy a gyerekek mindkét nyelvet nagyjából egyforma szinten tudják, a két nyelvnek és kultúrának egyenlő erősséggel kellene hatnia rájuk. Ha az egyik nyelv hatása – jelen esetben a beás nyelv – csak a családra és a legszűkebb környezetre korlátozódik, az élet minden más területén pedig a másik nyelv és kultúra fontossága dominál, az első nyelv elsorvad, helyét az erősebb hatású veszi át (Göncz 2004).

Az 1960-as, 1970-es évektől kezdve számos szerzőnél (Haugen 1966, Fishman 1973) olvasható, hogy a standard nyelv terjesztése az oktatáson keresztül azért fontos, mert ez teszi demokratikussá a nyelvhasználatot: ez biztosítja a társadalmi mobilitás lehetőségét azoknak is, akik elsődleges szocializációjuk során valamilyen nem standard változatot sajátítottak el. Tudva tudatlanul ehhez alkalmazkodnak a beás szülők is gyermekeikkel folytatott kommunikációjuk során.

A nyelvcsere folyamatának felgyorsulását eredményezheti az egyén szintjén egyfajta „megfelelési vágy” is, hogy a domináns csoport őt teljes jogú embernek tekintse, elfogadja. Ez a motiváció hajtja az egyént, hogy minden erejével elsajátítsa a többségi csoport által beszélt nyelvet, még olyan áron is, hogy ezáltal saját közösségétől eltávolodik.

A helyzet paradoxonja abban rejlik, hogy természetesen a domináns nyelv elsajátítása sem eredményezi minden esetben a feltétel nélküli elfogadást a domináns csoport által.

⁴ A terepmunka során számos beszélgetésből kiderült, hogy adatközlőink sok esetben épp többnyelvűségük miatt kerültek hátrányos helyzetbe, amikor is az idegen nyelv tanulása alól azzal az indokkal mentették fel őket, hogy sem az anyanyelvüket, sem pedig a magyar nyelvet nem beszélik „rendesen”, ezért gyakran matematika korrepetálásra küldték a cigány gyerekeket, míg osztálytársaik idegen nyelvet tanultak.

Az anyanyelv, a szülők nemzetisége és a megkérdezettek identitása valamint beás nyelvudása a nőknél mindhárom esetben fordított arányosságban áll egymással. E kérdésre kapott válaszok értékeléséből is kiderül, hogy a nemcsak a beás nyelvudása és használata jelenti a csoporthoz való tartozást. Ennél sokkal fontosabbnak tűnik az a közös kulturális örökség, amelyet átadnak. A szokásaik, zenéjük, táncaik, a közös múlt, a hétköznapi életben átéltek közös tapasztalat, miszerint a környezet őket „másnak” tartja, mind-mind erősíti az együvé tartozást, és bár teljesen nem pótolja, mégiscsak enyhíti a nyelvvesztés folyamatát. A beás fiatalok körében egyre inkább funkcióját veszti a beás nyelv. A kulturális ünnepek, zenés-táncos összejövetelek az utóbbi pár évben rendszeressé váltak a vizsgált település életében. A beás nyelv használata azonban már csak a népdalokban, népmesékben figyelhető meg. Egy-egy ilyen – a falu rangos eseményein – való fellépés igen nagy presztízzsel jár, és mivel bizonyos tevékenységek – mint például a mánfai beás hagyományörző csoportban való fellépés – a beás nyelvudása nélkül nehezen elképzelhető, így sokak számára válik fontossá ismét e nyelv birtoklása. Ilyenfajta nyelvhasználati és presztízsteremtő alkalmak egy tudatos nyelvpolitika fontos részei lehetnek, de jelentőségük akkor is vitathatatlan, ha ezek a tevékenységek nem mindig tudatosak.

Ha a magyar és a beás nyelv használhatóságát vizsgáljuk az életkor függvényében, az látszik, hogy a válaszadók közül 59,4 százalék azok aránya, akik a beást vélik a világon használhatóbbnak, 29 százalék azok aránya, akik a magyart, és 11,6 százalék azok aránya, akik nem tudnak állást foglalni e kérdésben. Az életkorral való korreláció szerint a fiatal férfiak nem tartják a beást hasznosíthatóbbnak a magyarnál, míg az idősek mellett a fiatalabb nők nagyobb aránya épp az ellenkezőjét gondolja erről.

Nyelvi attitűdök

Férfi és női adatközlőink közül a gyakorisági eloszlás adatai szerint beásul 27 százalékuk beszél szívesebben, magyarul 45,7 százalékuk, 27 százaléknyian pedig egyforma szívesen beszélnek magyarul is, beásul is. Válaszaik az életkorral erősen szignifikáns kapcsolatot mutatnak, az idősebbek inkább alacsonyabb, a fiatalabbak magasabb értékeket adtak e kérdésre, tehát minél idősebbek, annál szívesebben beszélnek beásul, mint magyarul, míg a fiatalok a magyar nyelvet részesítik előnyben a beással szemben. A nyelvi attitűdök; a beás és nyelvváltozatai, valamint a magyar nyelv használata és az iránta való attitűddel kapcsolatos kérdések nemmel való korrelációja során többször találunk egybeesést, mint különbözőséget a beás nők és férfiak válaszaiban.

A tényleges nyelvhasználat és a nyelvekhez való viszony vizsgálata során, a gyakorisági eloszlás mutatói alapján látható, hogy adatközlőink a hétköznapi kommunikációban jóval többen beszélnek magyarul, mint beásul, s a két nyelvhez való viszonyukat összehasonlítva, többen beszélnek szívesebben magyarul, mint beásul.

A magyar és a beás nyelv használatának gyakorisága jóval karakteresebb eredményt mutat a két nemnél bármelyik változó mentén. A nők a ritkábban használt

beást tartják inkább szebbnek, a férfiaknál fordított a helyzet, ők a gyakrabban használt magyarnak adják a magasabb értéket. A nők szerint a ritkábban használt nyelv – a beás – nehezebb, mint a magyar. A jobban szeretett nyelv és a gyakorisági változó egymással való összevetése a nők és a férfiak esetében azonos minőségű kapcsolatot mutat. Eszerint a ritkábban használt nyelvnek – a beásnak – nagyobb értéket adtak, eszerint jobban szeretik a magyarnál.

Érdekes megjegyezni, hogy beást gyakrabban használók toleránsabbak azokkal, akik a beás beszédben egy-két magyar szót is használnak, ám akik ritkábban beszélnek beásul, ezt kevésbé tartják elfogadhatónak. Az ezt az összefüggést mutató kapcsolat mindkét nemnél közel hasonló értéket mutat.

A tanulmány – a rendelkezésre álló keretek között –, arra a kérdésre is keresi a választ, hogy mivel magyarázható és miben különbözik férfi és női adatközlőim nyelvhasználata.

A női és férfi szerepek

Az okokat kutatva fontosnak tartom mindenekelőtt a beás férfiak és nők szerepének vizsgálatát. A beás férfiak és nők családi és munkaerőpiaci szerepvállalásában óriási különbségek voltak a múltban és láthatóak a jelenben. A két nem közötti különbségeket és a hozzájuk tartozó viselkedési formákat a beásoknál a különböző beszéd- és élethelyzetek teremtik meg. A gyakorlatban a cigány nő – bármelyik cigány csoporthoz tartozik is – alá van rendelve az apjának, a férjének, a fivéreinek.

A nemek kérdése gyakran összefügg – az oláh cigányoknál jóval erősebben, mint a beásoknál – a tisztaságról és a tisztátalanságról alkotott elképzelésekkel. Ez egy olyan osztályozási rendszer, melyben a nemek is kategóriákká válnak, ahol ezek átlépése egy férfi vagy egy nő számára morális értelemben vett szennyezettséget jelent. A tisztátalanság inkább a női nemhez társul „*cigánká szpurkátá*” „tiszátalan nő”, veszélyét ők testesítik meg, viselkedésükkel folyton azt ellenőrzik a hétköznapi napokban, nehogy beszennyezzék a férfit. Így a „tiszta” nő összeszorított lábakkal ül, szoknyája a térdét takarja, nem mossa együtt a szoknyát az inggel, nem mond elsőként jókívánásokat senkinek, csakis a férje után megy az utcán – nehogy beszennyezze, elvegye a férfi szerencséjét. A tisztátalanság vádja alacsony presztízzsel jár. A női „tiszátalanság” azonban felelősséggel járó tulajdonság, amivel a nők a maguk módján tudnak részt venni a pozíciójukért folytatott küzdelemben, hisz a hétköznapi tevékenységek a háztartás vezetése, gyereknevelés a nőkre hárul. A nő tehát nemcsak beszennyezheti a férfit, hanem felel is tisztaságáért.

Az igazi családfőnek kimondott férj számára megengedőbb a cigány hagyomány, a vele szemben támasztott követelmények korántsem olyan szigorúak, sem a házastársi hűség, sem a gyereknevelés feladatait tekintve, mint a nővel szemben. Fontos azonban, hogy a férfi a beszédben – mindamelllett, hogy állandóan alkalmazkodik a szituációhoz, a többi cigányhoz – mindig kiáll az asszonya mellett. Ha nem így tennének, a cigányok olykor rossz hírbe keverő híresztelései, folytonos beszédei széttűllesztenék a kapcsolatot. Az a férj vagy feleség, aki kiteszi a párját a cigány

beszédük kénye-kedvének, saját férfi/asszonyi mivoltán ejt csorbát. A férfi és a nő egymás hiányával az önazonosságát kockáztatja, hiszen aki senkié, az szinte senki, őhöz nem fordulnak. A „ki kihez tartozik” egyfajta viszonyítási pont is, mely a beásoknál így fejeződik ki: „*Julá lu Gyuri*” „a Gyuri Julija”.

Bár a cigányság képviselői Magyarországon meglehetősen későn, az államszocializmus idején kezdtek megjelenni tömegesen ipari munkahelyeken és városi lakóhelyeken (*Kemény 1974*), az elmúlt évtizedekben mégis nagy mértékben átalakultak a cigányok iskoláztatási, munkavállalási- valamint gyermekvállalási mintái, és ezek hasonlóan érintették a hagyományos női szerepeket is.

Lényeges változás figyelhető meg az iskolai pályafutás férfi és női mintáinak elemzésében. A cigányok iskolai végzettsége messze elmarad a magyarországi átlagtól. Még ma is nagyon alacsony azoknak a száma, akik az általános iskola nyolc osztályának elvégzése után továbbtanulnak. Az általános iskola elvégzése ellenben már régóta kötelező, és a cigányok nagy többsége ma már megszerzi ezt a minimális végzettséget. Nem lehet tehát nagy eltéréseket regisztrálni a cigány lányok és fiúk jellemző képzettségi szintje között. A férfiak és nők akkor jellemző családi és munkaerőpiaci szerepvállalásában mutatkozó különbségek a közép- és felsőfokú oktatásban való részvétel eltérő arányaiban tükröződtek. Az általános iskola elvégzése után a fiúk nagyobb arányban fordultak szakmát adó iskolák felé, míg a lányok közül többen kerültek általánosabb képzést és érettségit nyújtó intézményekbe. Így az érettségizők között már a 70-es években több volt a nő, mint a férfi. A lányok a 90-es években már azonos (vagy inkább nagyobb) eséllyel végezték el az általános iskolát is, mint a fiúk. A továbblépés esélye sem volt kisebb a lányok között. Jelentősen megemelkedett a női foglalkoztatottság szintje is a cigányok körében.

A nők a cigány közösségekben illetve a szélesebb társadalommal való kapcsolattartásban különösen fontos szerepet játszanak. Régtől fogva jól mozognak nyilvános terepeken, hisz mindig az ő feladatuk volt a háztartás mellett a beás férfiak által elkészített apróbb faárúk – fakanál, gyúródeszka, kenyérdagasztó melencék – eladása is a házasságok során. A nem cigány gazdasszonyokkal való kapcsolatok építése, a napszámba járás, takarítás segített nekik megkeresni a megélhetéshez szükséges pénzt. Ez nyilvánvalóan sokkal jobb kommunikációs képességek kialakulásához vezetett, s egyfajta függetlenséget is jelentett a számukra, amellyel a keményen dolgozó nem cigány nők nem rendelkeztek. Ez a tényező a cigány nő – egyébként is erősödő – szerepének a hagyományos társadalomban is tekintélyt adott.

A cigányság körében a női szerepekben az utóbbi évtizedekben bekövetkezett hazai változások eredményei közé tartozik, hogy már nem elégíti ki sem a nők, sem a családok igényét az, hogy tizenöt és húsz éves kor között anyává váljanak, ami kiséskorábban még teljességgel elfogadott, megbecsült státust adott a nőknek, a családoknak. Az anya is munkába áll, keresővé válik. Ez szintén emeli az anya presztízsét a családban. Bár az utóbbi évek munkanélkülisége a korábbi hagyományosabb női szerephez való (ideiglenes) visszatérést jelenthetett a cigány asszonyok között, annak minden közismert negatív következményével a nők méltóságának és szabadságának tekintetében – s nem utolsósorban a családok anyagi helyzetének

vonatkozásában is. A cigány nő, aki a körülmények kényszerítő ereje miatt ugyan megtorpant, ám nagyon dinamikus személyiség, s a hagyományos anyatípus megtestesítője egy olyan társadalomban, amely alapvetően nem becsüli le a nőket. Így hosszú távon a boldogulására nagyobb az esélye, mint a férfiaknak.

A kommunikáció változásai

A beások kommunikációjának vizsgálata is számos változást mutat. A korábbi hangos és erőteljes gesztikulációval járó beszéd, amelyet egymás között folytattak, lecsendesült. Azok a természetes emberi helyzetek, amelyekre mindenki szavak nélkül is egyformán reagál: a mosoly, a jókedv, a sírás a kudarc vagy fájdalom kifejezője minden nyelvi közösségben megfigyelhetőek, ahogy az is, hogy az ember és ember közötti verbális közléseket a beások körében más és más gesztusok kísérik, melyek vagy erősítik, vagy épp gyengítik a közlés tartalmát. Ezek gyakran kultúránként, népenként változó jelentéssel bírnak.

A beás beszédet korábban kísérő, a verbális információkat nyomatékosító kézmozdulatok egyre kevésbé jellemzik a beásul beszélőket. Ezeket a jelzéseket az anyanyelv részeként sajátították el és a közösségen kívül, s az általam ismertett közösségben ugyan még nagyon sokan ismerik, de már csak nagyon kevesen alkalmazzák. Ez magyarázható azzal, hogy a beás nyelv használata is, ahogy a jellegzetes beszédfordulatok, jelzések is, háttérbe szorultak.

A vizsgált közösségek idősebb tagjai közül leginkább a nők egymás közötti nyelvhasználatára jellemző ma is az igazmondás hitelesítésére használt szófordulat, mint a „*Hásztá-j krusjé!*” „Esküszöm a keresztre!” amelyet a legtöbbször a föld fölött egy képzeletbeli kereszt fölött a mutatóujj és a középső ujj előretartásával nyomatékosítanak.

A beások katolikusok, a keresztre szoktak megesküdni. Ha nem a keresztre, akkor olyan szentképre esküdtek, amelyen Isten vagy Szűz Mária volt látható.

Az emberek, valahányszor arra kényszerültek, hogy megtudják mi vár rájuk a jövőben, mi, hogyan történt a múltban – a mágiához fordulnak. Különösen életbevágó esetekben a beás nők gyakran mondanak átkot saját maguk vagy családtagjaik életére. Ilyenkor a saját vagy a legkedvesebb családtag élete vagy egészsége a tét: „*Jo szá mor, dáká nu-j gyirépt, sjé zík!*” „Haljak meg, ha nem igaz, amit mondok!” „*Szá n-ászungá kupilu mnyo gyiminyácá, dáká nu-j gyirépt, sjé zík!*” „Ne érje meg a gyermekem a reggelt, ha nem igaz!”. Nem egyszer a beás nők a kisgyerekeiket is odatették maguk elé, az ő fejére téve a kezüket mondtak átkot.

Gyakori az átokmondás másokra is. A nők, ha átkot mondanak, kezüket a fejük tetején kulcsolják össze: „*Mäninsjé-j rákseb inyimá!*” „A rák egye meg a gyomrát!”; „*Luvászká-lménku!*” „Csapjon bele a villám!” stb. Ezek az esetek általában haragból vagy sértettségből fakadnak, annak füle hallatára, akinek az átkot címezték. Gyakrabban azonban az átok olyan személyre vonatkozik, akinek kiléte nem ismert. Ilyenkor a közösségből kerestek egy mágiában jártas embert erre a célra. Minden beás közösségben volt egy-egy mindenki előtt nagy tiszteletben álló, bölcs

asszony, aki az átok és áldásosztás széles repertoárját ismerte, és mindezeket a tevékenységeket rituális kézmozdulatokkal is kísérette: „*Kár ászta o fäkut, szá-j maré családu!*” „Haljon meg a családja annak, aki ezt tette!”

Fontos eszközként szolgált az átok és áldásosztás szertartásában a kenyér. Ezt általában egy fekete kendőre rakták és az átkot vagy áldást mondó a kezét a kenyér felett tartva mondta el fenti, súlyos szavait.

A hagyományos cigány közösségek felbomlásával, a telepi életmód felszámolásával ezek a rituális alkalmak, és a saját közösségben zajló önbíráskodás megszűnt, így a nyelvhasználatból is kikoptak ezek a fordulatok.

A nők által betöltött szerep, a nők családi és személyes térben létező hatalma, valamint a gyermekek nevelésében vállalt felelőssége biztosítja az értékek őrzését, lehetőséget ad a hagyományos viselkedésminták átadására is bizonyos keretek között. A hagyományos cigány társadalom gyors változása és átalakulása, a többségi társadalommal való kapcsolatok alakulása, a többségi kultúrához – mint magasabb presztízsű értékhez – való igazodás, az annak való megfelelés, mind-mind hozzájárultak ahhoz, hogy a beás nyelvhasználat gyakorisága csökkent. Ezzel együtt a férfi beszédet is meghaladóan harsányabb, hangosabb, a hagyományokból inkább merítő női beszéd is mindinkább háttérbe szorult, s a többségi társadalom által preferált nyelvi viselkedés nyer teret a női és a férfi narratívákban.

PÁLMAINÉ ORSÓS ANNA

IRODALOM

- BINDORFFER GYÖRGYI (1997) Nyelvben él az etnikum? Identitás, nyelvi és kulturális reprezentáció egy magyarországi sváb faluban. *Szociológia Szemle*, 2:125–141.
- BÓDI ZSUZSANNA (ed) (1997) *Tanulmányok a magyarországi beás cigányokról*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.
- FISHMAN, JOSHUA (1973) Language modernization and planning in comparison with other types of national modernization and planning. *Language in Society* 2, 23–43.
- GÖNCZ LAJOS (2004) *A vajdasági magyarság kétnyelvűsége. Nyelvpszichológiai vonatkozások*. Szabadka. 28–61.
- HUSZÁR ÁGNES (2000) *Nyelvek és kultúrák választóján*. Pápa. Jókai Kör.
- JANKY BÉLA (1999) A cigány nők helyzete. In: PONGRÁCZ TIBORNÉ & TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (eds) *A nők helyzete*. Munkaügyi Minisztérium - TÁRKI, Budapest. 217–238.
- KEMÉNY ISTVÁN & JANKY BÉLA (2003) A 2003. évi cigány felmérésről. Népesedési, nyelvhasználati és nemzetiségi adatok. *Beszélő*, (10): 64–76.
- KEMÉNY ISTVÁN (1974) A magyarországi cigány lakosság. *Valóság* I. 63–72.
- KEMÉNY ISTVÁN (1999/1.) A magyarországi cigányság szerkezete a nyelvi változások tükrében. Regio 1.
- KERTESI GÁBOR & KÉZDI GÁBOR (1998) *A cigány népesség Magyarországon. Dokumentáció és adattár*. Socio-typo. Budapest.
- KOVÁCS MÓNIKA (2001) Nemi ideológiák, nemi sztereotípiák. In: HUNYADI GYÖRGY & SAHN L. L. N. (eds) *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. Budapest: Eötvös Kiadó. 448–453.
- ORSÓS ANNA (1997) A magyarországi cigányok nyelvi csoportjai. Magyar Néprajzi Társaság. In: BÓDI ZSUZSANNA (ed) i. m.
- PÁLMAINÉ ORSÓS ANNA & VARGA ARANKA (2001) A beás nyelv állapota. *Iskolakultúra* 12.
- PÁLMAINÉ ORSÓS ANNA (2006) Nyelvi helyzet, nyelvoktatás, nyelvtanárképzés. Vizsgálatok és gondolatok a beás nyelv megőrzésének lehetőségeiről. PhD dolgozat. Pécs.
- PRÓNAI CSABA (ed) (2006) *Cigány világek Európában*. Nyitott Könyvműhely Kiadó Budapest, 2006.
- SISÁK GÁBOR (ed) (2001) *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén*. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely 2001:267.